

Н. А. Поліщук,

науковий співробітник науково-дослідної лабораторії освітніх інновацій ВІППО

Здоров'язбережувальні аспекти сучасного уроку

Розглядається проблема організації здоров'язбережувального навчально-виховного процесу. Виділено основні вимоги до побудови сучасного уроку на засадах здоров'язбережувальної та здоров'яформувальної педагогіки.

Ключові слова: організація здоров'язбережувального навчально-виховного процесу, здоров'язбережувальна та здоров'яформувальна педагогіка, сучасний здоров'язбережувальний урок, здоров'язбережувальні освітні технології.

Полищук Н. А. Здоровьесберегающие аспекты современного урока.

Рассматривается проблема организации здоровьесберегающего учебно-воспитательного процесса. Выделены основные требования к построению современного урока на основе здоровьесберегающей и здоровьеформирующей педагогики.

Ключевые слова: организация здоровьесберегающего учебно-воспитательного процесса, здоровьесберегающая и здоровьеформирующая педагогика, современный здоровьесберегающий урок, здоровьесберегающие образовательные технологии.

Polishchuk N. A. Health Saving Aspects of Modern Lesson.

The problem of the organization of health saving teaching and educational process is considered. The main requirements to creation of a modern lesson on the basis of health saving and health forming pedagogics are accentuated.

Key words: organization of health saving teaching and educational process, health saving and health forming pedagogics, modern health saving lesson, health saving educational technologies.

Постановка й актуальність проблеми.

Конституція України визнає життя і здоров'я людини найвищими соціальними цінностями. Відповідно до Основного Закону, держава зобов'язана виховувати здорове покоління, від чого значною мірою залежить соціально-економічний розвиток країни і суспільства в цілому.

Сьогодні кожен має усвідомити, що «здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб або фізичних вад», як визначено в Статуті Всесвітньої організації охорони здоров'я.

«Конвенція ООН про права дитини», яка набула чинності в Україні з 1991 року, «Всесвітня декларація виживання, захисту і розвитку дітей» вимагають цілеспрямованих дій нашої держави, суспільства щодо створення сприятливих умов розвитку особистості дитини, таких, як: пробудження її творчих можливостей, удосконалення природних здібностей, гуманізація способу мислення, інтелектуальний розвиток дитини [3].

Завдання навчальних закладів у сфері охорони здоров'я учнів закріплено в низці державних законодавчих і нормативних документів. Так, у Законі України «Про загальну середню освіту» в ст. 5 зазначено, що завданнями загальної середньої освіти є: виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності, формування гігієнічних навичок і засад здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнів. А в ст. 22 говориться про те, що загальноосвітній навчальний заклад повинен забезпечувати безпечні та нешкідливі умови навчання, режим роботи, умови для фізичного розвитку та зміцнення здоров'я, формувати гігієнічні навички й засади здорового способу життя учнів [4].

Національна доктрина розвитку середньої освіти України в XXI столітті передбачає вирішення таких проблем: виховання морально та фізично здорової людини; формування в учнів наукового світогляду, уявлення і розуміння наукової картини світу живої природи на основі усвідомлення понять і закономірностей взаємозв'язку безпечної поведінки людини, здорового способу життя, цінунання свого життя та інших [6].

Мета статті – розгляд проблеми організації навчального процесу загальноосвітнього навчального закладу в напрямі його здоров'язбереження. Виділено основні вимоги до побудови сучасного уроку на засадах здоров'язбережувальної та здоров'яформувальної педагогіки.

Огляд попередніх досліджень. Проблема навчання і виховання здорової дитини, створення сприятливих для здоров'я умов навчання вивчалася багатьма представниками педагогічної науки. Відповідні аспекти можна знайти в працях К. Гельвеція, А. Дістервега, Я.-А. Коменського, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Л. Толстого. Серед класиків педагогіки, що приділяли увагу проблемі здоров'язбереження учнів, можна назвати П. Блонського, Л. Виготського, М. Пирогова, В. Сухомлинського, К. Ушинського.

Не можна залишити поза увагою роботи М. Амосова, І. Аршавського, В. Волкова, Т. Данилюк, Л. Звиняковського, М. Саричева, що присвячені медико-біологічним особливостям зміцнення здоров'я підростаючого покоління.

Концептуальні основи здоров'язбережувального виховання закладено в працях К. Бондаревської, І. Брехмана, Є. Бойченко, З. Малькової, Л. Новикової, Н. Полетаєвої, М. Таланчука, Л. Татарникової.

Досить активно розвивається технологічний підхід у збереженні та зміцненні здоров'я учнів у процесі

навчання (О. Ващенко, О. Дубогай, С. Іванова, С. Свириденко та ін.). Вчені підкреслюють, що шкільні роки є головними і значущими в житті дитини, створюючи передумови для розвитку організму й особистості учня.

Проте вищезазначені дослідження не вичерпують усіх питань збереження і зміцнення здоров'я школярів. На нашу думку, сьогодні недостатньо вивчено тематику місця і ролі уроку як основної форми організації навчально-виховного процесу в збереженні здоров'я підростаючого покоління.

Виклад основного матеріалу. Найважливіша справа будь-якої школи – турбота про здоров'я учнів. Від здоров'я, гарного самопочуття і бадьорості дітей залежить їх духовне життя, світосприйняття, розумовий розвиток, рівень навчальних досягнень, віра у свої сили. Стан здоров'я школярів – важлива умова успішного засвоєння ними шкільних програм, а також вирішальний показник якості трудових ресурсів і відтворення населення країни в ближчі роки.

Людину можна назвати здоровою, якщо вона:

- у фізичному плані – вміє долати втому, її здоров'я дозволяє їй діяти в оптимальному режимі;
- в інтелектуальному плані – проявляє хороші здібності, допитливість, уяву, здатна до самоосвіти;
- в соціально-моральному плані – визнає загальнолюдські духовні цінності, поважає інші точки зору і результати чужої праці, має активну життєву позицію;
- в психоемоційному плані – характеризується станом уваги, пам'яті, мислення, особливостями емоційно-вольових якостей, здатністю до саморегуляції, управління своїм психологічним станом.

За останні десятиліття рівень здоров'я дітей, як показують дослідження вчених, неухильно знижується, що зумовлено впливом на дитячий організм численних соціально-гігієнічних і біологічних факторів. Аналіз структури захворюваності школярів за класами недуг виявив таке. Перше місце серед них займають хвороби органів дихання – 76 %. Цей рівень переважно формується за рахунок гострих респіраторних вірусних захворювань, грипу, ангіни, бронхіту. Подальші місця в структурі захворюваності учнів займають нервово-психічні дисфункції (37 %), порушення постави (30–40 %), надлишкова маса тіла (20 %) (Ващенко О.), зниження зору (1 клас – 3 % дітей, 3–4 класи – до 10 %, 7–8 класи – 16 %, старшокласники – 20 %) (Федорець М.), тобто так звані шкільні форми патології, що виникають під впливом факторів шкільного середовища. На думку науковців та практиків, погіршення здоров'я учнів викликають:

- обмеженість рухової активності (гіподинамія);
- низький рівень організації харчування;
- відсутність продуктивної системи служб лікарського контролю за станом здоров'я учнів;
- порушення фізіолого-гігієнічних вимог до організації навчально-виховного процесу;
- недосконалість навчальних програм і методик організації здоров'язбереження в освітній установі;
- збільшення обсягу навчальних навантажень на учня, яке призводить до перевтоми, стресів;
- недостатній рівень компетентності педагогів, батьків, керівників освітніх установ у питаннях формування, зміцнення і збереження здоров'я всіх суб'єктів системи освіти та ін.

Це ще раз доводить, що охорона здоров'я школярів вимагає від працівників освітніх установ

пошуку ефективних шляхів вирішення цієї проблеми. Необхідно організувати таку навчальну діяльність, яка б допомогла як учневі, так і вчителю зберегти здоров'я.

Досвід роботи окремих навчальних закладів Волині свідчить про актуальність цієї проблеми і спроби розробити власні підходи до оцінки навчально-виховного процесу зі здоров'язбережувальних позицій. Так, на думку педагогів ЗОШ I–III ст. № 12 м. Луцька (колектив працює над реалізацією дослідно-експериментальної теми «Створення освітнього середовища для формування здоров'язбережувальної компетентності учнів»), для зміцнення здоров'я дітей та підлітків необхідні перш за все оптимізація режиму навчання і відпочинку (78 %), нормалізація рухової активності (87 %), ефективна корекційна й реабілітаційна робота за медичними показниками дітей «групи ризику» (75 %). Використання у навчально-виховному процесі здоров'язбережувальних технологій (65 %), створення позитивного психологічного клімату в школі (74 %) також дозволить зберегти здоров'я сучасних школярів.

Оскільки в школі основною формою організації навчального процесу був і залишається урок, опитані педагоги одностайні в думці, що його необхідно будувати на засадах здоров'язбережувальної та здоров'яформувальної педагогіки, технологічною основою якої є здоров'язбережувальні освітні технології (ЗОТ) – найперспективніша система XXI століття. Це сукупність прийомів, форм і методів організації навчання школярів без шкоди для їхнього здоров'я, якісна характеристика будь-якої педагогічної технології за критеріями її впливу на здоров'я учнів і педагогів.

Здоров'язбережувальна педагогіка, з одного боку, має сформувати в учнів спеціальні знання, уміння, навички збереження і зміцнення свого здоров'я, створення індивідуального здорового способу життя, а з іншого – передбачати в педагогічних технологіях можливості здійснення самостійних спроб удосконалення себе, свого тіла, психіки, емоцій, працювати над розвитком своїх комунікативних здібностей, виховувати гуманне ставлення до світу, оточення, самого себе [7].

Рациональна організація уроку є серцевиною здоров'язбережувальної педагогіки, оскільки саме з організації навчання починається збереження здоров'я кожної дитини у навчальному закладі. Від правильної організації уроку залежить здатність тривалий час підтримувати розумову працездатність учнів на високому рівні й запобігати передчасній втомлюваності. Не можна забувати і про гігієнічні умови уроку, які впливають на стан здоров'я школярів і вчителя: провітрювання, вологе прибирання, освітлення, іонізація, ароматизація повітря, УФО, тепловий режим, відсутність монотонних звукових подразників (комфортний для людини рівень шуму – 10 Дб, звичайно спокійна розмова – 40 Дб, максимально можливий рівень звуку, який не шкодить здоров'ю, – 70 Дб); відповідність парт зросту і віку; ергономічність кольорового забарвлення навчального приміщення; тривалість застосування ТЗН згідно з санітарно-гігієнічними вимогами тощо. Критерії здоров'язбереження на уроці та їх коротку характеристику наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Рациональна організація уроку при використанні здоров'язбережувальних технологій навчання за Н. Смирновим [10]

Фактор уроку	Рівень гігієнічної раціональності уроку		
	Раціональний	Недостатньо раціональний	Нераціональний
Цільність уроку	60–80 %	85–90 %	більше 90 %
Кількість видів навчальної діяльності	чотири-сім	два-три	один-два
Середня тривалість різних видів навчальної діяльності	не більше 10 хв	11–15 хв	більше 15 хв
Частота чергувань різних видів навчальної діяльності	зміна не пізніше ніж через 7–10 хв	зміна через 11–15 хв	зміна через 15–20 хв
Чергування видів викладання	не пізніше ніж через 10–15 хв	через 15–20 хв	без чергування
Кількість видів викладання	не менше трьох	два	один
Наявність емоційних розрядок (їх кількість)	дві-три	одна	без розрядок
Місце і тривалість застосування ТЗН	відповідно до гігієнічних норм	із частковим дотриманням гігієнічних норм	у довільній формі
Чергування поз	Поза чергується відповідно до виду роботи. Учитель спостерігає за поставою учнів	Є випадки невідповідності пози виду роботи. Учитель іноді контролює поставу учнів	Часті невідповідності пози виду роботи. Поза не контролюється вчителем
Наявність, місце, зміст і тривалість фізкультхвилинок	На 20-й і 35-й хвилини уроку по 1 хв. 3 трьох легких вправ із трьома-чотирма повтореннями кожної	Одна фізкультхвилинка з неправильним змістом або тривалістю	відсутня
Психологічний клімат	переважають позитивні емоції	Є випадки негативних емоцій. Урок емоційно індиферентний	переважають негативні емоції
Момент настання втомленості учнів щодо зниження навчальної активності	не раніше 40 хв	не раніше 35–37 хв	до 30 хв

Окрім цього, для успішного засвоєння школярами матеріалу та збереження їх здоров'я необхідно дотримуватися психолого-педагогічних умов організації уроку: використання ефективних методів навчання, різноманітних видів підтримки учнів, права вільного вибору, диференційованого підходу до дітей із різними можливостями, право вибору різних рівнів складності домашнього завдання, коментування правильності його виконання; профільна спрямованість; обсяг, робочий ритм з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей; оцінювання навчальної діяльності шляхом порівняння навчальних досягнень учня не з іншими, а з самим собою, тощо.

На основі аналізу науково-педагогічної літератури творчою групою вчителів експериментального навчального закладу було визначено здоров'язбережувальні аспекти сучасного уроку (рис. 1) та запропоновано критерії здоров'язбережувальної оцінки уроку, які передбачають спостереження за напрямками: організаційно-навчальний, оцінка санітарно-гігієнічних умов, хронометраж уроку, валеологічний, психологічний та методичний супроводи, моніторинг групи ризику шкільної втомленості.

Найважливішим аспектом здоров'язбережувального уроку педагоги називають психологічний комфорт учнів і самого вчителя, атмосферу взаємодовіри, підтримки та успішності (рис. 2).

Респонденти одностайні в думці, що, починаючи від привітання і до останньої хвилини уроку, педагог має так організувати навчання, щоб не втрачати особистісно стимулюючого контакту з класом. Тобто спілкування має бути вмотивоване не тільки процесом праці, а й умінням відчувати стан учня, його труднощі. Для школяра кожний урок має бути неповторним («урок краси», «урок несподіванок», «урок вільної творчості», «урок ділового співробітництва»), тобто цікавим і проходити «на одному подиху» [5].

Доброчинність педагога, спокійна бесіда, увага до кожної дитини, позитивна реакція на бажання висловити свою точку зору, тактовне виправлення помилок, доречний гумор, створення ситуації успіху, цінування особистості дозволяють позитивно налаштувати учнів на роботу, розкрити їх здібності. Це, у свою чергу, полегшує працю школярів, допомагає досягнути загальними зусиллями розумової радості, під час якої діти швидше і краще розуміють навчальний матеріал, ґрунтовніше запам'ятовують і довше пам'ятають, у них точнішим стає орієнтування на вимоги вчителя. На таких уроках зростає самоповага дітей. Чим вищий рівень самоповаги,

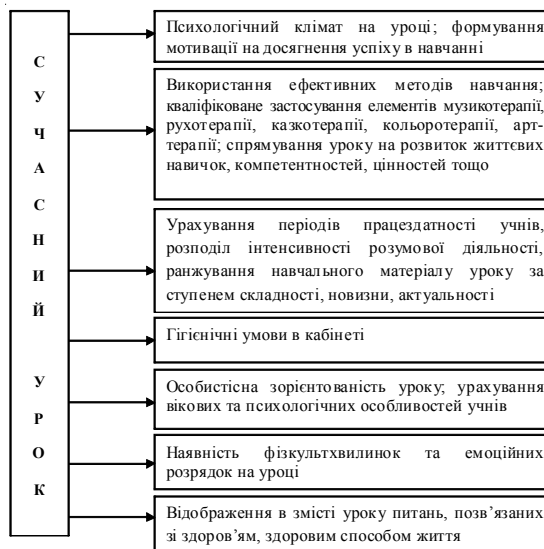

Рисунок 1. Здоров'язбережувальні аспекти сучасного уроку

Відповідь респондентів на запитання "Свої зусилля на уроці Ви спрямовуєте на", %:

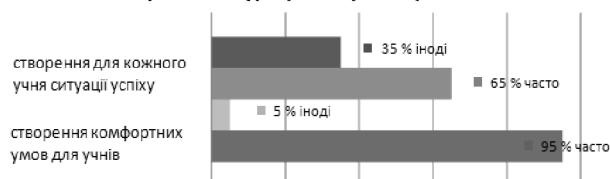

Рисунок 2. Найважливіші аспекти здоров'язбережувального уроку

тим краще людина вирішує проблеми у навчанні й особистому житті.

Окрім того, стан комфорту несе і для педагога відчуття задоволення власною діяльністю, народжує позитивні мотиви до її продовження, приводить до індивідуального особистісного росту.

Головна вимога до здоров'язберезувального уроку – не менше 50 % часу діти повинні знаходитися у стані рухової активності («паузи здоров'я», рухові дидактичні ігри та різноманітні активні дії, пересування дітей по класу, фізкультхвилинки, фітнес-данс тощо). Фізкультпаузи несуть значний оздоровчий ефект, а також є заходами активного відпочинку і підтримки високої працездатності (у тому числі розумової) протягом доби. Багатьма дослідниками встановлено, що в результаті рухової діяльності поліпшується мозковий кровообіг, активізуються психічні процеси, поліпшується функціональний стан центральної нервової системи.

Виняткове значення фізкультпаузи мають у роботі з молодшими школярами, котрі швидко втомлюються внаслідок одноманітної роботи. Внутрішнє гальмування призводить до зниження уваги учнів, а короточасне виконання фізичних вправ викликає збудження в інших ділянках головного мозку, що сприяє відпочинку. Тому фізкультпаузи мають стати обов'язковим елементом кожного уроку. Вони повинні тривати мінімум 1,5–2 хв і включати вправи переходу від сидіння до стояння (5–10 разів), ходіння на місці, вправи з поворотами та нахилами тулуба, вправи для рук і пальців, дихальні вправи та ін.

Згідно з рекомендаціями А. Г. Хрипкової, фізкультпаузи найкраще проводити в моменти максимального спаду працездатності й виникнення у дітей ознак стомлення:

- у 1–2 класах – через кожні 15–17 хв уроку (2 рази за урок);
- у 3–9 класах – на 20–25 хв уроку;
- при виконанні домашніх завдань учнями 1–5 класів через кожні 30–40 хв роботи [1].

Чинниками зниження напруги, подолання перевтоми, активізації позитивних фізіологічних процесів в організмі школярів служить також наявність на уроці емоційних розрядок: жартів, посмішок, використання гумористичних картинок, приказок, афоризмів з коментарями, невеликих віршів, музично-ритмічних, емоційно-голосових вправ антистресової спрямованості. До змісту уроку обов'язково включаються елементи музикотерапії, ігротерапії, арт-терапії, казкотерапії тощо. За свідченнями науковців, музика, малювання, казка та гра поліпшують взаємодію між півкулями мозку, стимулюють їхню роботу. Так, права півкуля відіграє провідну роль у процесах інтерпретації почуттів, а ліва – розпізнає мовну інформацію. Позитивне емоційне збудження від прослуховування казки, виконання пісні, участі у грі поліпшує увагу, активізує взаємодію кори і підкірки, що стимулює інтелектуальну діяльність, підвищує працездатність.

Окрім того, такі види діяльності створюють духовну рівновагу та психічну гармонію. Усі завдання мають яскраво виражений емоційний ефект, інтелектуальне навантаження в інтерактивній формі. За таких умов освітній процес набуває творчого характеру. Включення дитини у творчий процес, пошук рішень сприяє її розвитку, знижуючи при цьому стомлення. Означене досягається використанням на уроках: різних завдань – вирішення проблемних ситуацій; упровадження цікавих завдань, домашніх завдань творчого змісту (скласти задачу, тест, придумати загадку, гру, кросворд, лото і под.); фантазування; методів, які підвищують активність і творче самовираження учнів, – методу вільного вибору (вільна бесіда, вибір дії, способу дії, способу взаємодії, свобода творчості тощо); активних методів через вправління (учні в ролі учителя, навчання дією, обговорення в групах, рольова гра, дискусія, семінар, учень як дослідник); методів, спрямованих на самопізнання і розвиток інтелекту, емоцій, спілкування, уяви, самооцінки і взаємооцінки. Щоб підтримувати емоційну активність учнів протягом уроку, важливо використовувати прийом контрасту: змінювати емоційно насичений фрагмент уроку спокійнішим епізодом, напружену колективну роботу – індивідуальними завданнями і т. ін.

Педагоги сходяться на думці, що урок, організований на основі принципів здоров'язбереження, не повинен призводити до того, щоб учні закінчували навчання з вираженими формами втоми. Втома викликає тимчасове погіршення функціонального стану людини, що виражається у зниженні працездатності, неспецифічних змінах фізіологічних функцій і суб'єктивному відчутті втоми. Але втому не слід розглядати тільки як негативний феномен. Це захисна, охоронна реакція організму, стимулятор його відновних процесів і підвищення функціональних можливостей. Негативний вплив на організм викликає *хронічна* втома, що переростає у перевтому. З огляду на це, важливим аспектом є обізнаність учителя щодо сутності втоми, її зовнішніх ознак, педагогічні засади її запобігання й подолання. Знижуючи втому, підтримуючи і відновлюючи працездатність учнів, контролюючи її зміну в ході навчання, ми сприятимемо здоров'язбереженню.

Видатний фізіолог М. Є. Введенський визначив умови збереження працездатності школярів протягом уроку та робочого дня, назвавши їх «азбукою праці»:

1. У будь-яку працю потрібно входити поступово.
2. Дотримання принципу послідовності праці. Робота ривками, «за натхненням» не може бути ефективною.
3. Робота, сон, відпочинок, харчування повинні бути ритмічними, розміреними.

Щодо часового виміру уроку «азбука праці» діє таким чином: перші 10 хв відбувається входження в роботу, яке характеризується поступовим підвищенням працездатності дітей; наступні 25 хв – час

найбільш продуктивної навчально-пізнавальної діяльності. На нього припадає інтенсивне засвоєння матеріалу, самостійна творчість учнів, розв'язання навчальних завдань. Останні 10 хв уроку – час поступового зниження працездатності учнів; у кінці уроку вони рефлекторно реагують на дзвінок як сигнал до відпочинку [8].

Важливим компонентом здоров'язбережувального уроку є робота з усвідомлення учнями цінності власного здоров'я, формування у дітей механізму гармонізації стосунків із самим собою, з іншими, зі світом природи та світом культури. А звідси, окрім звичайних навчальних завдань, перед учителем стоять ще й такі: через свій предмет формувати життєві установки й пріоритети на здоров'я, викликати інтерес до самопізнання і самовдосконалення.

Тому змістова частина уроку повинна включати позиції, спрямовані на формування навичок здорового способу життя:

- питання, пов'язані зі здоров'ям і здоровим способом життя;
- вироблення розуміння сутності здорового способу життя;
- формування потреби у здоровому способі життя;
- вироблення індивідуального способу безпечної поведінки;
- формування ставлення до людини та її здоров'я як до найвищої цінності;
- повідомлення учням знань про можливі наслідки неправильного вибору поведінки і т. ін.

Ефективність здоров'язбережувальної організації уроку значною мірою залежить і від матеріального забезпечення. Однак для цього, на думку О. Савченко, клас має стати справжньою навчальною майстернею [9]. У першу чергу вона рекомендує

для роботи в класі підготувати навчальне обладнання не тільки з позиції естетичного виховання, а й максимальної зручності для інтенсивної, різноманітної роботи учнів, що сприятиме збереженню їхнього здоров'я. При цьому О. Савченко вважає недоцільним перевантаження класу статичним унаочненням. Навчальне обладнання обов'язково має відповідати змінам у фізичному і розумовому розвитку школярів. Тільки в цьому разі дитина може зберегти зручну позу (правильне положення хребта, рук, плечей, ліктів, грудної клітки щодо поверхні парти) й підтримувати високу працездатність.

О. Савченко вказує на необхідність створення окремих робочих зон для учнів з різним рівнем готовності до засвоєння навчального матеріалу. З цією метою постає питання про необхідність комплектування учнівських робочих місць різними видами меблів. Наприклад, частина місць має бути призначена для праці стоячи (так звані конторки), частина – за партами, сидячи. Доцільним є обладнання одномісними партами з робочою поверхнею різної форми. Такий вид парт зручний і привабливий для дітей, завдяки таким меблям можна швидко створити робочі зони для виконання групових завдань та інших видів робіт [9].

Висновки й перспективи досліджень. Отже, сучасний урок має бути здоров'язбережувальним, здоров'яформувальним, здоров'язміцнювальним, спрямованим на формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя учнів, навчання культури здоров'я на засадах розвитку життєвих навичок.

Подальшого наукового пошуку потребують питання особливостей створення умов ефективного впровадження здоров'язбережувальних технологій, підготовки та специфіки діяльності зі здоров'язбереження педагогічних працівників з учнями різного віку.

Література

1. Антонік В. І. Анатомія, фізіологія дітей з основами гігієни та фізкультури. Бібліотека українських підручників [Електронний ресурс] / В. І. Антонік, І. П. Антонік, В. Є. Андріанов. – Режим доступу : http://libfree.com/113759246_meditisinaosoblivosti_anatomiyi_ta_fiziologiyi_dityachogo_organizmu.html#499
2. Астахова О. В. Динамічні паузи як один із ефективних методів забезпечення оптимізації рухової активності школяра [Текст] / О. В. Астахова, С. М. Тихоплав // Початкова освіта та виховання. – 2011. – № 5. – С. 2–9.
3. Всесвітня декларація виживання, захисту і розвитку дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_075
4. Закон України «Про загальну середню освіту» від 13.05.1999 р., № 651-XIV [Текст] // Освіта України : нормативно-правові документи. – К. : Міленіум, 2001. – С. 103–126.
5. Коваль Л. Здоров'язберігаюча організація навчально-виховного процесу як пріоритет нового педагогічного мислення майбутнього вчителя початкової школи [Електронний ресурс] / Л. Коваль. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Shps/2007_22-23/Koval_2007.pdf
6. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті [Текст] // Пед. газ. – 2001. – № 7.
7. Омельченко Л. П. Здоров'ятворча педагогіка [Текст] / Л. П. Омельченко, О. В. Омельченко. – Х. : Вид. група «Основа», 2008. – 205 с.
8. Островерхова Н. Аналіз уроку: концепції, методики, технології [Електронний ресурс] / Н. Островерхова. – Режим доступу : <http://osvita.ua/school/theory/740/>
9. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи [Текст] / О. Я. Савченко. – К. : Генеза, 1999. – 366 с.
10. Смирнов Н. К. Здоров'єсберегающие образовательные технологии в современной школе [Текст] / Н. К. Смирнов. – М. : АПК и ПРО, 2002. – 121 с.
11. Чешенко О. І. Забезпечити здорове середовище життя для дітей – забезпечити краще майбутнє [Текст] / О. І. Чешенко // Наша шк. – 2010. – № 4. – С. 61–69.